

doi: 10.15407/ukrbotj74.04.385

Семен Филімонович Морочковський – видатний український міколог і фітопатолог (до 120-річчя від дня народження)

Олена С. ХАРКЕВИЧ¹, Ірина О. ДУДКА²

¹Українське ботанічне товариство, секція мікології і фітопатології
вул. Терещенківська, 2, Київ 01004, Україна
elenakharkevich@ukr.net

²Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України
вул. Терещенківська, 2, Київ 01004, Україна

Kharkevich O.S.¹, Dudka I.O.² Semen F. Morochkovskiy, a famous Ukrainian mycologist and phytopathologist (on the 120th anniversary of his birth). Ukr. Bot. J., 2017, 74(4): 385–394.

¹Ukrainian Botanical Society, Mycology and Phytopathology Section
2, Tereshchenkivska Str., Kyiv 01004, Ukraine

²M.G. Kholodny Institute of Botany, National Academy of Sciences of Ukraine
2, Tereshchenkivska Str., Kyiv 01004, Ukraine

Abstract. A review of scientific, educational and public activity of Prof. S.F. Morochkovskiy, a well-known scientist in Ukraine and abroad, a former head of Mycology Department of the M.G. Kholodny Institute of Botany, National Academy of Sciences of Ukraine (1939–1962), a Laureate of the State Prize of Ukraine in Science and Technology, is provided. He studied fungi causing storage rot of sugarbeet roots, proposed methods of protecting stored sugarbeets, investigated development and species diversity of the genera *Penicillium*, *Fusarium* and *Aspergillus* and eventually led the school of applied mycology and phytopathology. In the 1930s, S.F. Morochkovskiy was one of the experts who conducted intensive studies and demonstrated the fungal agent of stachybotryotoxicosis, a previously unknown disease of horses and farm workers. Prof. Morochkovskiy is a founder and one of the authors of the *Handbook of Fungi of Ukraine* in 5 volumes, a remarkable publication promoting mycology in Ukraine. He paid special attention to fungal diversity studies in Ukraine, to fungal diseases in agricultural crops and forest plantations, to critical studies of some groups of fungi. A devoted scientist who focused on realizing his dream through daily hard work, he made a significant contribution to the development of mycology in Ukraine and trained his followers who continue to develop research in the field of mycology.

Keywords: *Penicillium*, *Fusarium*, *Aspergillus*, phytopathogenic fungi, storage rot of sugarbeet root, stachybotryotoxicosis, mycobiota, Ukraine

У цьому році виповнилось 120 років від дня народження доктора біологічних наук, професора, лауреата Державної премії в галузі науки і техніки УРСР, завідувача відділу мікології Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного АН УРСР (1939–1962) Семена Филімоновича Морочковського. Майбутній вчений народився 14 лютого 1897 р. у м. Сміла, Черкаського повіту, Київської губернії (нині Черкаська обл.). Він був п'ятою дитиною у багатодітній родині (6 синів і 2 доньки) робітника-залізничника головних майстерень станції Бобринська Південно-Західної залізниці (Шевченкове) та домогосподарки. У 1914 р. закінчив двокласне сільське училище та вступив до Черкаської вчительської

семінарії, де здобув спеціальність "вчитель, викладач агробіологічних дисциплін". З 1919 р. протягом майже 6 років викладав природознавство у трудових та залізничних школах, працював директором школи.

Восени 1924 р. був відряджений профспілкою робітників освіти на навчання до Київського інституту народної освіти (ІНО, пізніше Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка – КДУ), агробіологічний відділ факультету профосвіти якого закінчив за спеціальністю "біологія, мікологія і фітопатологія" та був рекомендований до аспірантури Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості (УНІС), де навчався з жовтня 1928 р. протягом трьох років. Його інтерес саме до

© О.С. ХАРКЕВИЧ, І.О. ДУДКА, 2017

хвороб цукрового буряка, який вчений зберіг упродовж усього життя, певним чином пов'язаний з відкриттям у 1903 р. Смілянської міко-ентомологічної станції Всеросійського товариства цукроводовчиків у м. Сміла. Як зазначав відомий міколог А.А. Ячевський, у 80-х рр. XIX сторіччя виникали окремі мікологічні осередки, в яких відзначалася важлива роль прикладної мікології. Одним із таких центрів на той час була Смілянська міко-ентомологічна станція, з якої почався розвиток експериментальної мікології в Україні. До 1912 р. там працював І.Н. Тржебінський, його змінив Г.С. Неводовський, який і став науковим керівником аспіранта. Вона проіснувала до 1924 р., а згодом була об'єднана з Миронівською дослідною станцією.

Під час навчання аспірант виїздив на тримісячне стажування до лабораторії фітопатології та мікології (Всесоюзний інститут захисти растений, ВИЗР, Ленінград), де досліджував мікобіоту кагатної гнилі цукрового буряка і вивчав умови зберігання та переробки цієї культури під керівництвом проф. А.А. Ячевського. "Побольше присылайте таких людей", – писав керівник про аспіранта. Знайомство з Артуром Ячевським та стажування у нього зіграло величезну роль у науковому житті С.Ф. Морочковського. В період з вересня 1931 р. до жовтня 1938 р. він досліджував грибні хвороби цукрового буряка в лабораторії мікології і фітопатології Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості (ВНІЦ), працюючи спочатку на по-

саді старшого асистента, а з 1932 р. – наукового та старшого наукового співробітника.

С.Ф. Морочковський – один із авторів системи заходів щодо довготермінового зберігання буряків у кагатах. Він уперше виявив шкідливу хворобу коренів цукрових буряків під час вегетації – буру гниль та встановив її збудника – гриб *Moniliopsis aderholdii* Ruhl. За успішне впровадження розробок зі зберігання цукрового буряка на заводах і в бурякових радгоспах став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 р. (Свідельство Главного комитета Всесоюзной сельскохозяйственной выставки, № 62531).

Педагогічну діяльність у КДУ ім. Т.Г. Шевченка С.Ф. Морочковський розпочав на посаді асистента, а згодом став доцентом і професором (1935–1960). Він організував і очолив кафедру мікології та фітопатології (1944–1950). Пізніше обіймав посаду професора кафедри нижчих рослин і навіть після того, як залишив штатну посаду, керував дипломними роботами, продовжував консультувати аспірантів університету. Викладав спецкурси "Мікологія", "Фітопатологія" та "Фітоімунітет". Був невтомним організатором, учасником і керівником численних наукових експедицій, широко залучав до участі в них студентську молодь (Masyuk, Lavitska, 1977).

Його дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата біологічних наук, присвячена грибам роду *Penicillium* Link цукрового буряка, містить діагнози 24 видів цього роду, 5 з яких описані ним як нові для науки (Mogochkovskiy, 1936). Згідно з протоколом засідання кафедри морфології та систематики спорових рослин КДУ від 16.12.1935, керівник кафедри Д.К. Зеров запропонував: "Надрукувати роботу в "Біологічному збірнику КДУ", оскільки вона має теоретичне і практичне значення і є єдиною в СРСР роботою, що так повно охоплює рід *Penicillium*". Ця стаття була першим узагальненням виявленого видового складу роду *Penicillium*, вона містила не лише діагнози видів з власними доповненнями й критичними зауваженнями автора, але й ключі для визначення видів, тобто стала першим монографічним зведенням роду *Penicillium* (Koval et al., 2014). Посилання на цю публікацію С.Ф. Морочковського та його критичні зауваження наводяться у виданій згодом монографії роду *Penicillium* світового рівня (Raper, Thom, 1948).

У детальному зведенні щодо грибів роду *Fusarium* Link подано описи 26 видів (9 секцій)

(Morochkovskiy, 1937). У дисертації на здобуття вченого ступеня доктора біологічних наук за темою "Грибная флора кагатной гнили сахарной свеклы и условия ее развития" (1943) наведено класифікаційні схеми та ключі для визначення видів 31 роду, насамперед *Aspergillus*, *Penicillium* та *Fusarium*. Останній рід представлено більшою кількістю видів ніж у вищезгаданій статті, а саме 55 видами, що належать до 11 секцій. Ця експериментальна робота обсягом 366 сторінок містить 243 літературних посилання (в т. ч. 90 іноземних), складається з 10 розділів і додатку з 89 рисунками та впровадження в практику. Професор В.П. Муравйов писав у відгуку: "Морочковский взял на себя разработку очень трудных вопросов: грибы из родов *Penicillium* и *Fusarium*, самых трудных и запутанных как по количеству видов, так и по трудности диагностики, систематики, обильной синонимии и в других отношениях". Доктор сільськогосподарських наук, проф. К.Е. Мурашкінський зазначав: "Диссертация выполнена крупным знатоком болезней свеклы, сделавшим значительный вклад в дело изучения их ... сумел привлечь результаты лабораторных исследований, в частности и в особой мере, к изысканию приемов наилучшего хранения корней сахарной свеклы ... Заслуженно пользуется в СССР широким признанием и известностью". Результати цих досліджень відображені в багатьох публікаціях вченого (Morochkovskiy, 1931a, 1936, 1948, 1950; Morochkovskiy et al., 1969, 1971).

С.Ф. Морочковський очолював школу фітопатологів і мікологів – фахівців з прикладної мікології (Koval et al., 2014). Крім суто наукової діяльності, як експерт-міколог неодноразово виконував завдання Уряду, Головцукру, Наркомхарчопрому СРСР, різних трестів, цукрових заводів та бурякових радгоспів у регіонах бурякосіяння (Україна, Киргизія, Казахстан, Північний Кавказ, Воронежська обл.), паралельно здійснюючи збір зразків.

Ще одним важливим напрямком багатогранної діяльності вченого була його участь у 1938 р. спільно з представниками різних наукових установ у вивченні невідомого захворювання коней ("НЗ"), яке пізніше отримало назву "стахіботриотоксикоз". Проф. С.Ф. Морочковський керував роботою мікологічної лабораторії Українського НДІ харчування в період виконання урядового завдання з установлення причин "НЗ" (бригада Наркомату охорони здоров'я УРСР) і брав участь у дослідженні патогенності та токсичності *Stachybotrys alternans*

для рогатої худоби, лабораторних тварин та людей (Askalonov, 1949; Serebryanaya, 1949). Зі звіту вченого від 25.05.1939: "13.07.1938 г. я получил специальное задание от Правительства УССР ... по изучению и ликвидации неизвестного заболевания лошадей. Уже тогда были данные, что оно вызывается грибом из рода *Stachybotrys*, необходимо было это подтвердить и глубоко изучить. Я работал в бригаде, в задачу которой входило выяснение причин заболевания ... в том числе и людей. В августе 1938 г. я самостоятельно выделил ... из пораженной соломы и больных людей ... десятки штаммов и ... доказал, что не все штаммы ядовиты, вопреки существующему мнению до того ... Я обеспечил бригаду Наркомздрава УССР чистыми культурами грибов ... мне первому удалось выделить *S. alternans* из помета лошадей, которые скармливались культурой этого гриба и ... установить, что споры не теряют жизнеспособности.... Следующая задача, которую удалось решить ... это условия заражения людей ... в колхозах". Під наглядом лікарів у лабораторії Інституту праці (м. Київ) було проведено спеціальний дослід із вивчення механізму зараження людини, в якому особисту участь взяли С.Ф. Морочковський та С.П. Аскалонов. У заданих умовах (температура 30 °С, висока вологість повітря, наявність попередньо простерилізованої і експериментально зараженої чистою культурою *S. alternans* соломи, тривалі фізичне навантаження) було встановлено, що для появи симптомів (перші прояви захворювання було відмічено через 15 годин) і розвитку захворювання необхідним фактором є наявність спор гриба у повітрі та зволоженої (спітнілої) поверхні шкіри відкритих ділянок тіла людини.

За самовіддану працю з вивчення захворювання стахіботриотоксикозом С.Ф. Морочковський був нагороджений Президією Верховної Ради СРСР медаллю "За трудову відзнаку" (Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про нагородження наукових ветеринарних працівників АН УРСР і Київського ветеринарного інституту", Москва, Кремль, 12.02.1939).

Проте більша частина життя С.Ф. Морочковського тісно пов'язана з Інститутом ботаніки АН УРСР, куди він був запрошений на посаду старшого наукового співробітника відділу мікології восени 1938 р., а вже з 1939 р. працював завідувачем відділу мікології та одночасно заступником директора з наукової роботи (1939–1946). У цей період С.Ф. Морочковський очолював досліджен-

Під час експедиції в Карпатах, біля Вижниці, Чернівецька обл., 1958 р.

During expedition to the Carpathians, near Vyzhnytsia, Chernivtsi Region, 1958

ня фітотрофної мікобіоти, надаючи великого значення експедиційним обстеженням. Розпочиналась його експедиційна діяльність ще у 1934 р. з дослідження Киргизії й Казахстану, неодноразово він був керівником експедицій до різних ботаніко-географічних регіонів, а саме: до Башкирської автономної республіки (1941–1942), Південного Уралу (1943), Лівобережного Полісся України (1946–1948), Степової і Лісостепової зони України – Миколаївської, Дніпропетровської, Запорізької, Донецької, Луганської, Харківської та Полтавської обл. (1949–1955). Вчений одним із перших досліджував мікобіоту степових заповідників "Асканія-Нова", "Михайлівська цілина", "Хомутовський степ", "Стрілецький степ", "Кам'яні могили" (Dudka et al., 2009).

Евакуація під час Другої світової війни разом з усією Академією наук УРСР до м. Уфи була дуже напруженим періодом в житті професора. Завідувач відділу, заступник директора Інституту ботаніки з наукової роботи, у 1943 р. він захистив докторську дисертацію. У 1941–1943 рр. брав участь у роботі Башкирського обкому Робітників Вищої школи та наукових установ (РВШ та НУ). Вів активну громадську діяльність, був членом Республіканської комісії громадського контролю та спостереження за діяльністю розподільників їдалень для наукових працівників Башкирії; як член Місцевкому АН УРСР здійснював роботу з покращення побутових умов та матеріального становища працівників Академії наук. У 1945 р.

С.Ф. Морочковський був нагороджений медаллю "За доблестный труд во время Великой Отечественной войны в период 1941–1945 гг."

У квітні 1944 р. разом із співробітниками Інституту ботаніки АН УРСР С.Ф. Морочковський повернувся до Києва, а з січня 1946 р. знову очолив відділ мікології. Особливого значення вчений надавав дослідженню хвороб сільськогосподарських культур, лісових порід та полезахисних лісонасаджень, здійсненню критико-систематичного вивчення окремих груп грибів та розробленню рекомендацій щодо боротьби з грибами-збудниками хвороб рослин. Для проф. С.Ф. Морочковського було характерним поєднання лабораторної роботи з практикою та подальше впровадження отриманих результатів. Протягом 1952–1953 рр. у лісове господарство УРСР було впроваджено інструкцію щодо боротьби з грибними хворобами лісових порід, розроблену, зокрема, С.Ф. Морочковським та Г.Г. Радзівєвським. Застосування її лісгоспами УРСР дало позитивний результат на території лісорозсадників площею 3600 га.

З 1945 р. за урядовим завданням у Гладковицькому лісництві Житомирської обл. вчений розпочав багаторічну роботу зі штучного підвищення врожайності білого гриба в природних умовах. Так, було розроблено метод пророщування спор білого гриба (Morochkovskiy, Radziyevskiy, 1951). Академік АН БРСР В.Ф. Купревич зазначав, що ця наукова публікація є помітною подією в історії вивчення

Нагороджені за видатні успіхи в справі боротьби з невідомим захворюванням коней і людей, 1939 р. С.Ф. Морочковський – у першому ряду, другий ліворуч, перша праворуч – міколог З.О. Пожар, яка працювала під керівництвом професора

People awarded for outstanding achievements in fighting the previously unknown disease of horses and farm workers, 1939. S.F. Morochkovskiy – first row, second on the left; first on the right – Z.O. Pozhar who worked under the guidance of Professor

їстівних грибів, оскільки автори вперше з'ясували умови проростання спор білого гриба.

Вчений є автором ряду нарисів з історії розвитку мікології в Україні та на теренах колишнього СРСР (Morochkovskiy, 1954, 1958; Morochkovskiy, 1958). За ініціативи вченого у лютому 1952 р. розпочала роботу секція мікології та фітопатології Українського ботанічного товариства, яка працює і донині. За вислугу років і бездоганну роботу професор С.Ф. Морочковський від 03.05.1954 був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, № 279215.

С.Ф. Морочковський – ініціатор, організатор і один з основних виконавців капітального 5-томного видання (у 7 книгах) "Визначника грибів України" (1967–1979). Це було перше фундаментальне мікологічне зведення серед таких для республік Радянського Союзу. Як зазначав у 1957 р. академік АН УРСР Д.К. Зеров, колектив відділу, яким керує С.Ф. Морочковський, розгорнув інтенсивну роботу з підготовки "Визначника грибів України". Спів-

робітники відділу здійснили інвентаризацію видового складу грибів різних ботаніко-географічних зон України. До цієї роботи було залучено також П.Є. Сосіна (Полтава) і П.І. Ключника (Харків) (Zerov, 1957). На дату 18.03.1961 вже було підготовлено рукопис 3-х томів "Визначника...", обсягом 150 друкованих аркушів. Епопея його створення – це величезна заслуга вченого, робота була важкою, але водночас і надзвичайно важливою. За підготовку цієї фундаментальної праці у 1983 р. С.Ф. Морочковський був удостоєний звання лауреата Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (помертньо) (Visnyk AN URSR, 1984; Sytnyk, 1984).

Професором С.Ф. Морочковським описано 21 новий вид грибів, серед яких 5 видів роду *Penicillium*, а також виявлено ряд нових для України видів (Morochkovskiy, 1931b, 1936, 1939a, b, 1945; Morochkovskiy, 1933; Morochkovskiy et al., 1969, 1971; Koval et al., 2014; Raper, Thom, 1948; <http://www.mycobank.org/quicksearch.aspx>). Вчений також приділяв особливу увагу вивченню грибів-парази-

Делегация СРСР на II з'їзді європейських мікологів, Чехословаччина, 1960. Проф. С.Ф. Морочковський — перший праворуч

Delegation from the USSR at the Second Congress of European Mycologists, Czechoslovakia, 1960. Prof. S.F. Morochkovskiy — first on the right

тів, зокрема представникам порядків *Uredinales* і *Ustilaginales*. Зібрав багато матеріалів, значна частина яких знаходиться у Мікологічному гербарії Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (*KW-M*), і які були використані при підготовці майбутніх випусків "Флори грибів України" та багатьох інших публікацій.

С.Ф. Морочковський — знаний міколог, який підтримував тісні зв'язки із вченими не лише республік СРСР, а й з багатьма зарубіжними колегами, був делегатом численних з'їздів та конференцій, зокрема II Конгресу Європейських мікологів (Прага, 29.08–04.09.1960 р.). В його бібліотеці були праці польських, румунських, німецьких, чеських мікологів із дарчими надписами. Наукову літературу зі спеціальності він читав декількома мовами, зокрема, німецькою, англійською, латиною, польською, болгарською. За прізвищами авторів численних подарованих колегами відбитків можна прослідкувати історію розвитку вітчизняної мікології і фітопатології.

За період наукової діяльності С.Ф. Морочковським опубліковано понад 80 праць, в тому числі згаданий вище "Визначник грибів України" і

дві монографії: "Грибная флора кагатной гнили сахарной свеклы" (Morochkovskiy, 1948), яка ознаменувала новий прогресивний напрямок у розвитку мікології (Veulin, 1961) і в 1951 р. була перекладена на чеську мову, та "Условия развития кагатной гнили сахарной свеклы и меры борьбы с ней", яка вийшла друком у 1950 р. (Morochkovskiy, 1950). Вчений — співавтор розділів "Болезни сахарной свеклы и меры борьбы с ними" ("Свекловодство", т. III, ч. II, видання 1938 р. та 1959 р.) і ряду статей в Українській радянській енциклопедії та Українській енциклопедії садівництва.

Серед учнів вченого чимало відомих імен — З.С. Діденко, І.О. Дудка, О.В. Ісаєва, М.Ф. Сміцька, В.М. Соломахіна, Г.Г. Радзівський, які завжди згадували свого вчителя як прекрасну, чудову людину і видатного міколога. З кожним аспірантом він працював зі студентських років, цілком віддаючи себе учням, допомагав і порадою, і літературою, планував теми майбутніх докторських дисертацій.

С.Ф. Морочковський був членом вчених рад Інституту ботаніки АН УРСР, Інституту ентомології та фітопатології АН УРСР, КДУ та біологічного факультету КДУ. Був членом правління Укра-

їнського відділення Всесоюзного ботанічного товариства. Неодноразово виступав офіційним опонентом на захистах дисертаційних робіт, зокрема у В.Й. Білай та М.М. Підоплічка.

Поряд із науковою діяльністю Семен Филімонович ще з аспірантських часів приділяв велику увагу викладацько-просвітницькій роботі, був чудовим лектором та популяризатором науки – викладав курс ботаніки на різних факультетах, читав лекції на курсах агрономів і фітопатологів, був викладачем та завідувачем учбовою частиною курсів із підготовки та перепідготовки агрономів і фітопатологів системи Головцукру.

Протягом усього життя С.Ф. Морочковський займався громадською діяльністю. В різні роки був членом ЦК профспілки РВШ та НУ СРСР, членом Президії республіканського комітету профспілки РВШ та НУ, членом Обкому цієї профспілки. З 1948 р. працював у науково-технічній Раді з природничих наук при Міністерстві Вищої освіти УРСР, був головою експертної комісії (біологічні науки) при цьому міністерстві, а з 1950 р. очолював Українське ботанічне товариство з поширення наукових та політичних знань (біологічна секція). Досить лише зазначити, що протягом 22 років (1939–1961) був депутатом Сталінської (Радянської) райради м. Києва I–VII скликання, працював у постійно діючій шкільній комісії. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Українського республіканського комітету профспілки працівників Вищої школи і наукових установ за активну багаторічну науково-педагогічну та громадську роботу (1957 р.).

У вченого були великі плани. Президією АН УРСР від 11.05.1961 він був затверджений завідувачем відділу мікології на новий термін. На травень 1962 р. було заплановано наукове відрядження до Інституту ботаніки Польської АН (м. Краків) для ознайомлення з гербарними матеріалами щодо іржавих та сажкових грибів.

С.Ф. Морочковський раптово помер 27 березня 1962 р. від інфаркту міокарду вдома за адресою: Київ, вул. Володимирська, 61, кв. 40, де проживав з 1944 р. Похований на Байковому цвинтарі м. Києва, ділянка № 9. На його могилі встановлено скромний прямокутний гранітний пам'ятник (чорне габро).

Н.І. Салунська, колега С.Ф. Морочковського, яка навела повний перелік його друкованих праць, писала: "В особі Семена Филімоновича міколо-

гічна наука зазнала великої втрати. Пам'ять про нього залишилась в його працях. Друзі, товариші й учні пам'ятатимуть його – енергійного, сповненого творчих планів на майбутнє, жваві бесіди з ним, його гумор та доброзичливе ставлення до людей" (Salunskaya, 1962). Його учні згадували: "В лице Семена Филімоновича ми потеряли не только крупного ученого, но и прекрасного, чуткого человека, всегда доброжелательно относившегося ко всем окружающим и особенно молодежи, которую он всегда поддерживал и учил. Светлая память о Семене Филімоновиче – известном микологе и прекрасном человеке надолго сохранится в сердцах всех знающих его – товарищей по работе, учеников и многих микологов и фитопатологов" (Smitskaya, Dudka, 1968). Член-кореспондент НАН України, доктор біологічних наук, лауреат Державних премій в галузі науки й техніки Ірина Дудка, аспірантка вченого, яка довгі роки очолювала відділ мікології, відмічала: "Творча спадщина С.Ф. Морочковського буде завжди служити великим прикладом самовідданого служіння вітчизняній науці" (Dudka, Krut, 2007). Результати досліджень вченого наразі не втратили своєї значущості, про що свідчать численні посилання на його публікації в науковій літературі, зокрема, на багатотомний "Визначник грибів України" та монографії, якими користуються нові покоління мікологів і фітопатологів.

Вдячні послідовники називають на честь професора нові для науки види та інші таксони грибів, присвячують його пам'яті монографічні видання. Так, доктором біологічних наук, професором В.П. Гелютою описаний вид *Erysiphe moroczkowskii* V.P. Heluta (як зазначає автор виду, "названий на честь видатного радянського міколога проф. С.Ф. Морочковського, який вперше зібрав цей грибок") та дві форми, в т. ч. *Erysiphe moroczkowskii* f. *moroczkowskii* [= *Golovinomyces moroczkowskii* (V.P. Heluta) V.P. Heluta, *Golovinomyces asterum* var. *moroczkowskii* (V.P. Heluta) U. Braun] (<http://www.mycobank.org/quicksearch.aspx>). Вид *Pyrenophora moroczkowskii* Gusevič було названо на честь С.Ф. Морочковського дослідницею мікобіоти Криму (Heluta, 1980). На титулі монографії "Fungi of the Roztocze region (Poland and Ukraine)" зазначено: "Присвячена професору Семену Филімоновичу Морочковському – фундатору "Визначника грибів України", який мав величезний вплив

на розвиток мікології в Україні" (Kozłowska et al., 2015).

Зі спогадів доктора біологічних наук, лауреата премії Ради Міністрів СРСР Е.З. Коваль: "Семен Філімонович – взірць для всіх, хто захоплюється пізнанням Природи, її законів. Він – дослідник, відданий науці, ніколи не переймався метою кар'єрного росту, але завжди захоплювався представниками мікобіоти, дослідження яких і встановлення особливостей їх існування приносили насолоду. На відміну від багатьох титулованих вчених, він не прагнув якихось знакових нагород та звань, а щоденною напруженою працею, зосередженою на здійсненні своєї мрії, прославляв науку мікологію і державу Україну, готував учнів для продовження справи".

Портрет С.Ф. Морочковського представлений в галереї визначних вчених Національного науково-природничого музею НАН України. На батьківщині вченого, в м. Сміла, вулицю Стаханова, де він народився, перейменовано на вулицю Семена Морочковського (рішення Смілянської міської ради Черкаської області №12-82/VII від 18.02.2016 р.). Ряд документів та відбитків праць передані кандидатом біологічних наук О.С. Харкевич, онукою професора, до Смілянського краєзнавчого музею, архів вченого – до відділу археографії Інституту архівознавства НБУВ НАН України (акти від 10.04.17 та 25.07.17). Ці документи відтепер є державною власністю і доступні для дослідження.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Askalonov S.P. Patogennost gribka *Stachybotrys alternans* dlya rohatogo skota i laboratornykh zhivotnykh. In: *Novoe gribkovoe zabolevanie loshadey i ludey (stachybotriotoksikoz)*. Ed. V.G. Drobot'ko, Kiev: Izd-vo AN USSR, 1949, pp. 34–47. [Аскалонов С.П. Патогенность грибка *Stachybotrys alternans* для рогатого скота и лабораторных животных. В кн.: *Новое грибовое заболевание лошадей и людей (стахиботриотоксикоз)*. Отв. ред. В.Г. Дроботько, Киев: Изд-во АН УССР, 1949, с. 34–47].
- Beylin I.G. *Izv. AN SSSR, Ser. biol.*, 1961, 3 (May–June): 461–171. [Бейлин И.Г. О направлении в микологическом обследовании и сельскохозяйственной микологии. *Изв. АН СССР, Сер. биол.*, 1961, 3 (май–июнь): 461–171].
- Dudka I.O., Krut M.V. *Karantyn i zakhyst roslyn*, 2007, Jul.: 3. [Дудка І.О., Круть М.В. Семен Філімонович Морочковський (до 110-річчя від дня народження). *Карантин і захист рослин*, 2007, липень: 3].
- Dudka I.O., Helyuta V.P., Andrianova T.V., Hayova V.P., Tykhonenko Yu.Ya., Prydyuk M.P., Holubtsova Yu.I., Kryvomaz T.I., Dzhanan V.V., Leontyev D.V., Akulov O.Yu., Syvokon O.V. *Hryby zapovidnykh ta natsionalnykh pryrodnykh parkiv Livoberezhnoi Ukrainy*, Kyiv: Aristey, 2009, vol. 1, 306 pp. [Дудка І.О., Гелюта В.П., Андріанова Т.В., Гайова В.П., Тихоненко Ю.Я., Придюк М.П., Голубцова Ю.І. Кривомаз Т.І., Джаган В.В., Леонт'єв Д.В., Акулов О.Ю., Сивоконь О.В. *Гриби заповідників та національних природних парків Лівобережної України*, Київ: Арістей, 2009, т. 1, 306 с.].
- Heluta V.P. *Ukr. Bot. J.*, 1980, 37(2): 53–64. [Гелюта В.П. *Erysiphe moroczkovskii* V. Heluta – новий вид борошнисто-росяного гриба з степової зони УРСР. *Укр. бот. журн.*, 1980, 37(2): 53–64].
- Koval E.Z., Rudenko A.V., Honcharuk V.V. *Penitsylii v navkolnyshnomu seredovyshchi*, Kyiv: Naukova Dumka, 2014, part 1, 439 pp. [Коваль Е.З., Руденко А.В., Гончарук В.В. *Пеніцилії в навколишньому середовищі*, Київ: Наук. думка, 2014, ч. 1, 439 с.].
- Kozłowska M., Mullen W., Heluta V.P. *Fungi of the Roztocze region (Poland and Ukraine). A checklist of microfungi and larger Ascomycota*, Lublin: Libropolis, 2015, part 2, 204 pp.
- Masyuk N.P., Lavitska Z.H. *Ukr. Bot. J.*, 1977, 34(5): 655–662. [Масюк Н.П., Лавітська З.Г. Кафедра нижчих рослин Київського ордену Леніна державного університету імені Т.Г. Шевченка (історія, досягнення, перспективи розвитку). *Укр. бот. журн.*, 1977, 34(5): 655–662].
- Morochkovskiy S.F. Materialy po izucheniu mikoflory kagatnoy gnili sakharnoy svekly. *Aspergillaceae*. In: *Khraneniye sakharnoy svekly*. Ed. Ya.M. Chernyakovskiy, Kiev: UNIS, 1931a, vol. 10, pp. 333–340. [Морочковський С.Ф. Матеріали по изучению микрофлоры кагатной гнили сахарной свеклы. *Aspergillaceae*. В кн.: *Хранение сахарной свеклы*. Отв. ред. Я.М. Черняковский, Киев: УНИС, 1931a, т. 10, с. 333–340].
- Morochkovskiy S.F. O novom vide sferopsidalnogo gribka na sakharnoy svekle. In: *Khraneniye sakharnoy svekly*. Ed. Ya.M. Chernyakovskiy, Kiev: UNIS, 1931b, vol. 10, pp. 411–415. [Морочковський С.Ф. О новом виде сферопсидального грибка на сахарной свекле. В кн.: *Хранение сахарной свеклы*. Отв. ред. Я.М. Черняковский, Киев: УНИС, 1931b, т. 10, с. 411–415].
- Morochkovskiy S.F. *Acta Instituti botanici Academiae scientiarum USSR*, 1933, ser. II, fasc. I: 275–279. [Морочковський С.Ф. Новые грибы Украины. *Acta Instituti botanici Academiae scientiarum USSR*, 1933, ser. II, fasc. I: 275–279].
- Morochkovskiy S.F. *Naukovi zapysky Kyiv. derzh. univ.*, 1936, 2(2): 57–86. [Морочковський С.Ф. Гриби з роду *Penicillium* на цукровому буряку. *Наук. записки Київ. держ. ун-ту*, 1936, 2(2): 57–86].
- Morochkovskiy S.F. *Naukovi zapysky Kyiv. derzh. univ.*, 1937, 3(4): 25–60. [Морочковський С.Ф. Гриби з роду *Fusarium* на цукровому буряку. *Наук. записки Київ. держ. ун-ту*, 1937, 3(4): 25–60].
- Morochkovskiy S.F. *Zhurnal Instytutu Botaniky AN URSSR*, 1939a, 2–22(29–30): 323–324. [Морочковський С.Ф. Нові види *Diplodina*, знайдені на Україні. *Журн. Ін-ту ботаніки АН УРСР*, 1939a, 2–22(29–30): 323–324].

- Morochkovskiy S.F. *Zhurnal Instytutu Botaniky AN URSR*, 1939b, 20(28): 145–146. [Морочковський С.Ф. *Monopodium verrucosum* sp. n. на цукровому буряку. *Журн. Ін-ту ботаніки АН УРСР*, 1939b, 20(28): 145–146].
- Morochkovskiy S.F. *Bot. Zhurn. AN URSR*, 1945, 2(3–4): 183–184. [Морочковський С.Ф. Нові гриби, знайдені на Україні. *Бот. журн. АН УРСР*, 1945, 2(3–4): 183–184].
- Morochkovskiy S.F. *Gribnaya flora kagatnoy gnili sakharnoy svekly*, Moscow: Pishchepromizdat, 1948, 214 pp. [Морочковський С.Ф. *Грибная флора кагатной гнили сахарной свеклы*. М.: Пищепромиздат, 1948, 214 с.].
- Morochkovskiy S.F. *Usloviya rozvitiya kagatnoy gnili sakharnoy svekly i mery borby s ney*, Kiev: Izd-vo KGU, 1950, 38 pp. [Морочковський С.Ф. *Условия развития кагатной гнили сахарной свеклы и меры борьбы с ней*, Киев: Изд-во КГУ, 1950, 38 с.].
- Morochkovskiy S.F. *Bot. Zhurn. AN URSR*, 1954, 11(2): 36–45. [Морочковський С.Ф. Історія розвитку мікологічних досліджень на Україні. *Бот. журн. АН УРСР*, 1954, 11(2): 36–45].
- Morochkovskiy S.F. *Ukr. Bot. J.*, 1958, 14(3): 20–26. [Морочковський С.Ф. Розвиток мікології і фітопатології на Україні за 40 років Радянської влади. *Укр. бот. журн.*, 1958, 14(3): 20–26].
- Morochkovskiy S.F. *Bot. J.*, 1958, 43(7): 1057–1065. [Морочковський С.Ф. Історія мікологічних досліджень на Україні і зв'язь їх з русскою мікологією. *Бот. журн.*, 1958, 43(7): 1057–1065].
- Morochkovskiy S.F., Radziyevskiy H.H. *Bot. Zhurn. AN URSR*, 1951, 8(2): 52–74. [Морочковський С.Ф., Радзівський Г.Г. Шляхи підвищення врожайності білого гриба. *Бот. журн. АН УРСР*, 1951, 8(2): 52–74].
- Morochkovskiy S.F., Radziyevskiy H.H., Zerova M.Ya., Dudka I.O., Smitska M.F., Rozhenko H.L. *Handbook of Fungi of Ukraine. Fungi Imperfecti*. Ed. D.K. Zerov, Kyiv: Naukova Dumka, 1971, vol. 3, 696 pp. [Морочковський С.Ф., Радзівський Г.Г., Зерова М.Я., Дудка І.О., Сміцька М.Ф., Роженко Г.Л. *Визначник грибів України. Незавершені гриби*. Відп. ред. Д.К. Зеров, Київ: Наук. думка, 1971, т. 3, 696 с.].
- Morochkovskiy S.F., Zerova M.Ya., Lavitska Z.H., Smitska M.F. *Handbook of Fungi of Ukraine. Ascomycetes*. Ed. D.K. Zerov, Kyiv: Naukova Dumka, 1969, vol. 2, 517 pp. [Морочковський С.Ф., Зерова М.Я., Лавітська З.Г., Сміцька М.Ф. *Визначник грибів України. Аскоміцети*. Відп. ред. Д.К. Зеров, Київ: Наук. думка, 1969, т. 2, 517 с.].
- Raper K.B., Thom C. *A Manual of the Penicillia*, Baltimore: The Williams & Wilkins Comp., 1948, 875 pp.
- Salunskaya N.I. *Ukr. Bot. J.*, 1962, 19(4): 103–106. [Салунська Н.І. Пам'яті Семена Філімоновича Морочковського. *Укр. бот. журн.*, 1962, 19(4): 103–106].
- Serebryanaya S.G. O deystvii toksinov plesneвого грибка *Stachybotrys alternans* na izolirovannoe serdtse lyagushki i sosudy uha krolika i o biologicheskikh sposobakh opredeleniya toksichnosti shtammov etogo грибка. In: *Novoe gribkovoe zabolevanie loshadey i ludey (stachybotriotoksikoz)*. Ed. V.G. Drobot'ko, Kiev: Izd-vo AN UkrSSR, 1949, pp. 100–105. [Серебряная С.Г. О действии токсинов плесневого грибка *Stachybotrys alternans* на изолированное сердце лягушки и сосуды уха кролика и о биологических способах определения токсичности штаммов этого грибка. В кн.: *Новое грибковое заболевание лошадей и людей (стахиботриотоксикоз)*. Отв. ред. В.Г. Дроботько, Киев: Изд-во АН УССР, 1949, с. 100–105].
- Smitskaya M.F., Dudka I.A. *Mikologiya i fitopatologiya*, 1968, 2(1): 79–80. [Смицька М.Ф., Дудка І.А. Памяти Семена Філімоновича Морочковського. *Мікологія і фітопатологія*, 1968, 2(1): 79–80].
- Sytnyk K.M. *Visnyk AN URSR*, 1984, June: 96–98. [Ситник К.М. Капітальна праця з мікофлори України. *Вісн. АН УРСР*, 1984, червень: 96–98].
- Visnyk AN URSR*, 1984, June: 89–90. [Вчені Академії наук України – лауреати Державних премій УРСР у галузі науки і техніки 1983 року. *Вісн. АН УРСР*, 1984, червень: 89–90].
- Zerov D.K. Rozvytok botaniky na Ukraini pislya Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revolyutsii. In: *Rozvytok nauky v Ukrainiskiy RSR za 40 rokiv*. Ed. O.V. Palladin, Kyiv: Vyd-vo AN UkrRSR, 1957, pp. 324–339. [Зеров Д.К. Розвиток ботаніки на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції. В кн.: *Розвиток науки в Українській РСР за 40 років*. Відп. ред. О.В. Палладін, Київ: Вид-во АН УРСР, 1957, с. 324–339].

Рекомендує до друку
В.П. Гайова

Надійшла 19.07.2017

Харкевич О.С.¹, [Дудка І.О.] Семен Филимонович Морочковський – видатний український міколог і фітопатолог (до 120-річчя від дня народження). Укр. бот. журн., 2017, 74(4): 385–394.

¹Українське ботаничне товариство, секція мікології і фітопатології вул. Терещенківська, 2, Київ 01004, Україна

²Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України вул. Терещенківська, 2, Київ 01004, Україна

Представлено огляд наукової, організаційної, педагогічної та громадської діяльності доктора біологічних наук, професора, лауреата Державної премії в галузі науки і техніки УРСР, завідувача відділу мікології Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного АН УРСР (1939–1962) С.Ф. Морочковського – вченого, добре відомого не лише в Україні, а й на теренах колишнього СРСР і в зарубіжжі. Як дослідник грибів-збудників кагатної гнилі цукрового буряка та розробник системи заходів щодо довготермінового зберігання цієї культури, а також як міколог, який вивчав видову різноманітність і особливості розвитку грибів родів *Penicillium*, *Fusarium* і *Aspergillus*, він очолював школу фітопатологів і мікологів-фахівців з прикладної мікології. У 30-х рр. минулого століття, виконуючи урядове завдання, як експерт-міколог долучився до відкриття й дослідження невідомого раніше захворювання коней та людей – стахіботриотоксикозу. С.Ф. Морочковський – фундатор капітального 5-томного видання "Визначник грибів України" (1967–1979), поява якого стала величезним поштовхом для розвитку мікології в Україні. Особливого значення вчений надавав вивченню мікологічної різноманітності в різних ботаніко-географічних регіонах України, дослідженню хвороб сільськогосподарських культур, лісових порід і полезахисних лісонасаджень; здійснював критико-систематичне вивчення окремих груп грибів і розробляв рекомендації щодо боротьби з фітопатогенними грибами. Перед нами постає людини – ерудита, вченого-міколога, закоханого у свою справу, який щоденною напруженою працею, зосередженою на здійсненні своєї мрії, зробив значний внесок у розвиток мікології в Україні, а також підготував учнів, які продовжили і розвинули дослідження в галузі мікології.

Ключові слова: *Penicillium*, *Fusarium*, *Aspergillus*, фітопатогенні гриби, кагатна гниль цукрового буряка, стахіботриотоксикоз, мікобіота, Україна

Харкевич Е.С.¹, [Дудка И.А.] Семен Филимонович Морочковский – выдающийся украинский миколог и фитопатолог (к 120-летию со дня рождения). Укр. бот. журн., 2017, 74(4): 385–394.

¹Украинское ботаническое общество, секция микологии и фитопатологии ул. Терещенковская, 2, Киев 01004, Украина

²Институт ботаники им. Н.Г. Холодного НАН Украины ул. Терещенковская, 2, Киев 01004, Украина

Представлен обзор научной, организационной, педагогической и общественной деятельности доктора биологических наук, профессора, лауреата Государственной премии в области науки и техники УССР, заведующего отдела микологии Института ботаники им. Н.Г. Холодного АН УССР (1939–1962) С.Ф. Морочковского – ученого, широко известного не только в Украине, но и в бывшем СССР и за рубежом. Как исследователь грибов-возбудителей кагатной гнили сахарной свеклы и автор системы мероприятий по длительному хранению этой культуры, а также как миколог, изучавший видовое разнообразие и особенности развития грибов родов *Penicillium*, *Fusarium* и *Aspergillus*, он возглавлял школу фитопатологов и микологов-специалистов в области прикладной микологии. В 30-х гг. прошлого столетия, выполняя правительственное задание, как эксперт-миколог участвовал в открытии и исследовании ранее неизвестного заболевания лошадей и людей – стахиботриотоксикоза. С.Ф. Морочковский – фундатор капитального 5-томного издания "Визначник грибів України" (1967–1979), которое послужило огромным толчком для развития микологии в Украине. Особенное внимание ученый уделял изучению микологического разнообразия в различных ботанико-географических регионах Украины, исследованию болезней сельскохозяйственных культур, лесных пород и полезащитных лесонасаждений; осуществлял критико-систематический анализ отдельных групп грибов и разрабатывал рекомендации по борьбе с фитопатогенными грибами. Перед нами предстает человек – эрудит, ученый-миколог, влюбленный в свое дело, который ежедневным напряженным трудом, сосредоточенным на реализации своей мечты, сделал существенный вклад в развитие микологии в Украине и подготовил учеников, продолживших и развивших исследования в области микологии.

Ключевые слова: *Penicillium*, *Fusarium*, *Aspergillus*, фитопатогенные грибы, кагатная гниль сахарной свеклы, стахиботриотоксикоз, микобиота, Украина